

Извори на българското анатомическо познание - Йоан Екзарх първи български текст описващ устройството на човешкото тяло от IX-X^{-ти} век

Димитър Ставрев

First Bulgarian text describing the structure of the human body from the IX-X century: Joan Exarch has been described as one of the our two greatest writers of the end of nine and early ten century. He is a Bulgarian nobleman, educator of Crown Prince, later Tzar Simeon. Joan Exarch a translator-polyglot knew or used the Jewish, Aramaic, Greek, and probably Old German. It is assumed that the main works of Joan Exarch were written before the end of the IX century before becoming Archbishop and Patriarch of Bulgaria. This work examines anatomical text "Shestodnef Hexameron" - a theological treatise on the creation of the world in six days, intended for Simeon. The description of the human body is the Speech for the sixth day. The author has used all previously known creations of theological and secular literature on the subject, and many unchristian scholars - primarily Aristotle. He added to them his own thoughts and information obtained from elsewhere. Much of the text representing organs and systems corresponds to contemporary descriptions in anatomy textbooks. Joan Exarch introduces dozens of anatomical terms. The unique in "Hexameron" is that this is probably the first natural-scientific book of nonclassical language.

Key words: History of Medicine, Bulgarian classical writers, anatomy

ВЪВЕДЕНИЕ

Йоан Екзарх (Йоаннъ Еџархъ) е описван, като един от двамата най-велики наши книжовници от края на IX и началото на X век. Той е български благородник, възпитател на престолонаследника, след това цар Симеон. Бил е на мисия в Рим през 866 година и е работил като дипломат в Германия, Венеция, Моравия и Далмация. Йоан Екзарх е преводач-полиглот, знаел е или ползвал еврейски, сирийски, гръцки, вероятно и старонемски. Предполага се, че основните творби на Йоан Екзарх са написани преди края на IX век преди да стане архиепископ и патриарх на България.

Настоящата работа разглежда анатомическите текстове в "Шестоднев" - богословско съчинение за сътворението на света в шест дни, предназначено за Симеон.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Йоан Екзарх е един от най-ярките книжовници на Преславската школа, живял и творил в епохата на Първото българско царство. Роден е около 50^{-те} и 60^{-те} години на IX в., връстник е на цар Симеон и деец от неговото литературно обкръжение. Предполага се, че познанството между двамата датира от времето на съвместното им обучение в Константинопол (вероятно края на 70^{-те} години на IX^{-ти} век). Сведението за това е косвено - писмо на патриарх Фотий монаха Арсений (след 878 г.), от което става ясно, че княз Борис е изпратил във византийската столица заедно със сина си и други лица, които искали да станат монаси [1]. Може би се е завърнал със Симеон в Плиска малко преди пристигането на изгонените от Моравия Кирило-Методиеви ученици (885-886 г.). Дълго време след завръщането си в България Йоан е заемал високи църковни постове - първоначално презвитер, а впоследствие и екзарх. Наред с дейността си на наставник на Българската църква Йоан Екзарх е и блестящ преводач, компилатор и автор на оригинални творби. До днес са достигнали основните съчинения, като "Небеса" и "Шестоднев" и няколко негови слова, са преобладаващо богословското съдържание. Акцентът в произведенията на Йоан Екзарх е поставен върху въпросите на философията и природознанието. Най-важното му съчинение е „Шестоднев“, което представлява енциклопедия на тогавашното естествознание [9]. Известни са над 60 преписа, като най-старият запазен е от 1263 г. Поради това, че досега съществени различия с оглед на

съдържанието не са отбелязани, може да се смята че преписите са близки до прототипа. [19]

В настоящия анализ ползваме текстове от Калайдович К. Ф. [8], който в 1824 година преоткрива и връща Йоан Екзарх в световната култура Фиг.1 и от „Древна Православна Църковно Славянска Книжнина събрани и обработени от Владислав Славов“ [18]

Фигура 1. Калайдович К. Ф. Иоанн, екзарх Болгарскій: *Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и XI столетий.* М., 1824

Описанието на човешкото тяло е в в Слово за шестия ден от Шестоднева. Йоан Екзарх Български е ползвал всички известни дотогава творения от богословската и светската книжнина по темата, а и много езически учени. За съставянето на "Описание на човешкото тяло" авторът взема материал от три основни съчинения: 1) "История на животните" на Аристотел, като от нейните девет книги е взел пред вид само осем глави: от 7 до 13 и 17; 2) "Трактат за човешката природа" на византийския монах Мелетай - само частично и 3) "За природата" - Алкмей Кротонски (Август Лескин 1908) [15]. Компилацията, която Йоан Екзарх Български прави от тези текстове е обичайна за хибридният характер на средновековните литературни жанрове. С висока литературна ерудиция той създава една хармонична творба, която не губи нищо от фактологията на източниците, ясно и категорично представя древния текст [1]. Към тях добавя свои мисли и получена от другаде информация.

Йоан Екзарх представя повечето анатомични органи и обекти а именно: череп, мозъчни полукълба, тил, теме, малък мозък, кръвоносни жили(съдове), кръв, око, нерви, ноздри, чело, вежди, слепоочия, клепки(клепачи), ресници, ухо/външно и вътрешно, тръбичка излиза към устния мъжец, език, нос, преграда(носна) от хрущял, челюсти — горна и долна, двете устни, небце, мъжец, хранопровод, артерия, трахея, сливица, бели дробове, пролуки и проходчета(бронхи), гръцмул(гръклян), гърди, стомах, черен дроб, сърце, диафрагма, далак, кървава жила (вена), бъбреци. Те са дадени с кратки, правдиви, образни и ясни описания, разбираеми за всеки без предварителна подготовка. Обяснена е функцията на представения орган и връзката

му с другите от системата, както прецизни подробности от местоположението. Описва следните анатомични области глава, шия, гърди, корем. Представя десетки топографоанатомични подробности. Пропуска крайниците. На няколко места(6) авторът дава соматопсихологически тълкования. Голяма част от текстовете представящи органи и системи кореспондират със съвременните описания в помагалата по анатомия. Има естествено и такива, които отдавна не се считат за верни.

Според Юрданъ Трифоновъ (1929) „Тука ще забележимъ само, че Екзархъ не е описалъ целото тело, а се е задоволилъ съ ония му части, за които се е мислило, че най-добре изкарватъ на яве мъдростта на Създателя, именно съ мозъка, чувствата и вътрешностите. Отъ костите той говори само за ония на черепа, а за другите, както и за мускулите, детородните органи, ципите и космите не казва нищо, при все че Аристотель описва и техъ.” [15]. Бележития изследовател от началото на ХХ^{ти} век не е съвсем прецизен. Йоан Екзарх поне на три места споменава „Утроба”, и то в ясения контекст на детороден орган без да му дава подробно описание. Нещо повече поставя го наравно със сърцето на вниманието на „**велик Творец и с велико име наш Господ Бог**”. Средновековната литература гради своите внушения и своя образен свят върху Библията, като най-авторитетен текст на християнството. Разглеждания текст Йоан Екзарх на няколко места(5) е изпъстрен с позовавания на библейски текстове. В своята творба той примирява догмите на Свещеното писание с достигнатото от античната наука. В слово за Шестия ден Йоан Екзарх цитира: 1) Светото писание и персонажи от него: Господ Бог; Давид; светите пророци — Йезекила и Исая ...; 2) Учени от древността персонално и обобщено: Аристотел; Алкмей; Платон; естественици, първите философи и изкусни хора.

Основните тези, които определят тази част на творбата са: 1) Преклонение пред величието на човешкото тяло и 2) Философски паралел на телесното устройство с общественния живот.

..... и като стигнах до човека, от учудване сякаш си загубих ума, и не мога да разбера толкова малкото тяло с толкова голяма мисъл, обхващаща цялата земя и издигаща се над небесата. Къде ли е заключен този ум? Как той излиза от тялото и преминава едно след друго през различните обвивки, преминава през въздуха и облаците, стига до слънцето и луната и всички (зодиакални) пояси и звезди, и ефира, и всички небеса, и в същото време се намира в собственото си тяло? С какви ли крила той излита? По какъв ли път лети? **Аз не мога да разбера.**

Фигура 2. Преклонение пред величието на човешкото тяло

Прочее, сърцето, както казахме по-горе, е поставено от създателя като княз и владетел на природата в най-скритите места.

Фигура 3. Паралел на телесното устройство с общественния живот

В "Описание на човешкото тяло" от Йоан Екзарх са употребени 73 анатомични термина. Те са разделени на три основни групи:

I^{ва} група - съдържаща 30 термина, които са напълно като днешните български названия /например; глава, зеница, уста, език, ноздри, ухо, чело, мозък и др./.

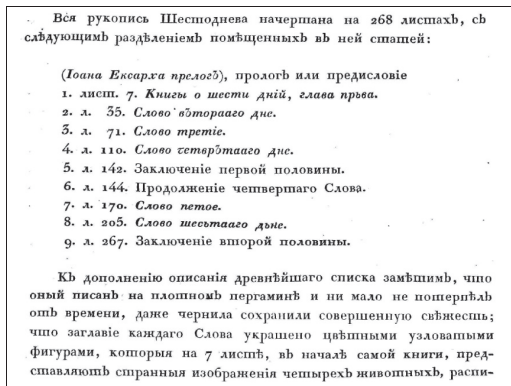
II^{ра} група, към която спадат 27 термина, имащи общославянски корен и срещани в редица славянски езици /като например: бръва, власъ, суд, лоб и др.

III^{та} група, към която отнасяме 16 запазени и до днес в анатомията и антропологията, макар и с малки промени /като например - торакс, арти(е)рия,

френес, исофаг и др./, като в тази последна група е налице съществуващата и досега гръцка терминологична основа [11].

Всяко название на гръцки е старателно обяснено с две-три български думи. Йоан Екзарх вероятно създава множество нови думи за изрази на неизвестни дотогава понятия в нашия език въз основа на наученото и видяното от него [10].

Ръкописът във вида открит и описан от Калайдович К. Ф. 1824 съдържа 268 листа в пролог от автора и 9 раздела Фиг. 4.

Фигура 3. Съдържание на Шестоднев Йоан Екзарх по Калайдович стр. 61

Описанието на човешкото тяло е в 3313 думи. Началото на всеки абзац е с изящни цветни (предимно в червено) главни букви художествено изписани със странни растителни и други природни мотиви. В началото на творбата 7 листа са изпълнени със странни рисунки с използване на червено, зелено и жълто.

Цялото съдържание на "Шестоднев" свидетелства за грижовна подготовка и обмисленост [5]. Йоан Екзарх ясно декларира целта си: да представи организацията на човешкото тяло, отделните му части с връзката помежду им и от тях да потърси соматопсихични отнасяния опирайки се на безспорния авторитет на бога. Самият той няма претенциите на всезнаещ. На много места от писанието си авторът използва изрази като "както сме чували" от изкусни хора; от естествознание; от древните философи. Собствените му Философски разсъждения, отиват извън рамките на изложените факти и предлагат личните му тълкувания. Това позволява на Йоан Екзарх на отделни места дори да коригира неточности в древните текстове. Според редица от изследователите той не е могъл да направи такива обяснения без собствени наблюдения. Йоан Екзарх го декларира в текста. Нещо повече – призовава читателите към лично изследване на заобикалящия свят, без да си приписва крайната истина. В края на Словото за шестия ден Йоан Екзарх съвсем скромно, от позицията на непрактикуващ "лекарското изкуство" предоставя приоритета за познанието на телесното устройство на истинските лекари.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

"Шестоднев" е, може би първата естествено-научна книга на неklasически език. Във време когато голяма част от Европа е потънала в „тъмните векове“ и ще очаква още повече от триста години Тома Аквински да преведе древните текстове, в огромното духовно пространство на България културните деятели ползват и разпространяват знанията за устройството на човешкото тяло с текстовете на Йоан Екзарх.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ангушева А. История на българската средновековна литература. Изток-Запад, София, 2008
- [2] Апостолов М. История на медицината. Медицина и физкултура, София, 1977, 52-56
- [3] Апостолов М. Медицината в средновековна България-продукт и изява на българската книжовност. Втори национален конгрес по История на медицината, Велико Търново, 1 — 4.XI.1985, Доклади, 16-19
- [4] Богданов И. Безсмъртни слова. Коментирани литературни паметници. Шестоднев. Издателство на Отечествения Фронт, София, 1980, 62-65
- [5] Големанова Ж. Възгледи и идеи от областта на екологията, отразени в "Шестоднев" на Йоан Екзарх. Втори национален конгрес по История на медицината, Велико Търново, 1 — 4.XI.1985, Доклади, 67-69
- [6] Израел С., Полов М., Куртев В. Основни етапи в историята на българската медицина от основаването на българската държава до наши дни. XXVle Congres International d'Histoire de la Medecine Plovdiv, 20-25. VIII. 1978, Actes du Congres Sofia 1980 Volume I pp 25-26
- [7] Йоан Екзарх, Шестоднев, София, Наука и изкуство, 1981, С.378
- [8] Калайдович К. Ф. Иоанн, екзарх Болгарский: Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и XI столетий. М., 1824
- [9] Кристанов Цв. Развитие на естествознанието и медицината в нашите земи. БАН, София, 1966
- [10] КръстановТр. Кариера на Св. Йоан Екзарх, архиепископ и патриарх на българската земя, и на Св. Климент, Епископ Велички и Охридски Чудотворец в провинция Западна България. tksi.org/SUB/papers/1-1/1-1-10.pdf, 76-88
- [11] Мутафов С. Съвременен разбор на първата българска анатоглично-антропологична - номенклатура в "Шестоднев" на Йоан Екзарх Български. I национален конгрес по история на медицината, Доклади, София, 1981, 164-169
- [12] Мутафчиев П. История на Българския Народъ. Томъ I, Първо българско царство, София, българска книга, 1943, 288-291
- [13] Трендафилов Хр. Йоан Екзарх Български. Време, София 2001
- [14] Трифонов, Ю., Сведения из старобългарския живот в "Шестоднева" на Йоан Екзарх, Списание на БАН, София 1926, т. 35, 1-26
- [15] Трифоновъ Ю. Иоанъ Екзархъ Български и неговото описание на човешкото тяло. Български прегледъ, София, 1929, година I ,книга 2, 165-203
- [16] Хаджиолов, А., Йоан Екзарх Български като учен и философ, основоположник на българското естествознание, Проблеми на природата, 1978, кн. 8, с. 177
- [17] Чолова Цв. Йоан Екзарх като книжовник и учен. Нов български университет, София, 2005
- [18] <http://drevna-knizhnina.pc-freak.net/6dnev.pdf> /Древна православна църковно славянска книжнина, събрани и обработени от Владислав Славов/
- [19] http://pravoslavieto.com/history/09/Joan_Ekzarh/index.htm

За контакти:

Доц. д-р Димитър Ставрев дм, Катедра "Обществено здраве и социални дейности", РУ "Ангел Кънчев", тел. 052622822, Е-mail: morskamedicina@abv.bg

Докладът е рецензиран.